

Боротьба за подолання труднощів розвитку загальноосвітньої школи на початку 20-х рр. XX ст.

Стаття присвячена розвитку загальноосвітньої школи на початку 20-х рр. XX ст. В ній висвітлені особливості становлення та динаміка росту мережі загальноосвітніх шкіл. Визначено заходи уряду по подоланню труднощів в освітній сфері.

Ключові слова: загальноосвітня школа, народний комісаріат освіти, школа соціального виховання, дитячий будинок, концепція та модель освіти.

Особливе місце в новітній історії України займають суспільно-політичні процеси початку 20-х рр. XX століття, які безпосередньо впливали на діяльність загальноосвітньої школи того періоду. В цей час йшла боротьба за відбудову народного господарства України і перетворення її у високорозвинену соціалістичну державу і саме тут величезна роль відводилась народній освіті.

Актуальність цієї праці полягає в тому, що без всебічного і об'єктивного дослідження історії шкільництва не можна відтворити цілісну історичну картину початку 20-х рр. XX століття. Відновлення загальноосвітньої школи, загальна спрямованість її діяльності відобразили наявні на той час політичні, соціальні, національні суперечності та цілий ряд процесів і закономірностей розвитку українського суспільства.

Завдання цієї статті – дослідити історію становлення та розвитку загальноосвітньої школи в межах Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) як соціального інституту на початку 20-х рр. XX століття, висвітлити процеси відновлення та функціонування загальноосвітньої школи в цей період.

Особливий інтерес при дослідженні викликає позиція тодішнього наркома освіти Г.Ф.Гринька. Він порушив питання про відмову від загальноосвітньої школи, як форми виховного центру і покладання виховних функцій на дитячі будинки¹.

Глибокий аналіз розвитку загальноосвітніх шкіл в 20-х роках зроблений Авдієнко М.О. Який у своїй праці, на великому фактичному матеріалі розкрив динаміку росту загальноосвітніх шкіл.²

Я.П. Ряппо висвітлюючи боротьбу за створення єдиної загальноосвітньої школи намагався зробити перші спроби дати наукове висвітлення історії радянської школи, її досягнень і недоліків. Використовуючи великий фактичний матеріал і навіть аналізуючи його, автор все-таки частіше відзначає досягнення в області розвитку єдиних трудових шкіл, ніж недоліки.³

У монографії Г.М. Шевчука значне місце відведене висвітленню історії народної освіти початку 20-х рр.⁴ На особливу увагу заслуговує також історико-педагогічна праця М.С. Грищенка.⁵ Для вивчення вказаної проблеми важливе значення мають ґрунтовні дослідження Г.І. Ясницького та В.В. Липинського.⁶

Регіональний розвиток освіти, зокрема в Донецькій губернії перед початком введення загального навчання висвітлюється у дослідженні Е.Г. Бранда.⁷

Досить повно дослідив процес створення, розвитку трудових шкіл в східноукраїнському регіоні УСРР Курило В.С. З його монографії ми дізнаємось, про заходи, які проводив уряд щодо освітньої сфери в регіонах, зокрема, і в країні в цілому на початковому етапі радянської влади в Україні.⁸

Становлення та розвиток системи освіти в Україні у 20-і роки проходили на основі теоретично обґрунтованої концептуальної політики. У 1919 р. в УСРР під керівництвом народного комісара освіти В.П. Затонського втілювалася в життя запозичена концепція та модель освіти РСФРР, які спиралися на Програму РКП(б), прийняту в березні 1919 р.,⁹ і “Положення про єдину трудову школу РСФРР”, затверджене на засіданні ВЦВК 30 вересня 1918 р.¹⁰ Російська концепція та модель освіти, які використовувалися в Україні у 1919 р., передбачали створення дев’ятирічних загальноосвітніх шкіл, які поділялись на два ступені: перший для дітей віком

від 7 до 12 років (п'ять класів) і другий – для дітей віком від 12 до 16 років (чотири класи). Губернські відділи освіти мали право відступати на один рік від цієї вікової норми. Єдині трудові школи здійснювали суто загальноосвітнє навчання дітей. Поряд з головною моделлю освіти будувалась допоміжна гілка, яка складалась з шкіл фабрично-заводського учнівства (ФЗУ) для молоді з виробництва. У ФЗУ надавалася як спеціальна (професійна), так і загальноосвітня підготовка на рівні семирічки. Потрібно зауважити, що цей загальноросійський варіант не враховував національні та економічні особливості України, був далеким від потреб народного господарства і фінансово незабезпеченим в умовах перехідного періоду.

Тому в Україні відмовляються від її реалізації і починають розробку власної концепції та моделі освіти, які отримали статус офіційної у 1920 р., коли керівником Наркомосу став Г.Ф. Гринько. 25 березня Перша всеукраїнська нарада з питань освіти, яка проходила у м. Харкові затвердила власну систему освіти Радянської України та її професійну спрямованість. За нею вперше запроваджувалася рання професійна підготовка з 15-річного віку. У серпні 1920 р. на Другій загальноукраїнській нараді з питань освіти учасники підтвердили правильність курсу, визначеного Г.Ф. Гриньком. За ним запроваджувалася для дітей віком до 15 років система соціального виховання. З 1920-21 навчального року єдиним типом школи в УСРР повинна була стати семирічка, яка поділялась на два концентри – першого (I-IV класи) з 8 до 12 років і другого (V-VII класи) з 12 до 15 років.

Одним з ключових положень української концепції освіти була вимога заміни школи дитячим будинком. Адже розруха народного господарства, що була наслідком першої світової війни, іноземної інтервенції і громадянської війни, загальноекономічна криза позначилися на шкільному будівництві та на становищі дітей. На початку 20-х років в УСРР налічувалося близько 1 млн. безпритульних дітей, сиріт і напівсиріт, які змушені були жити на вулиці.¹¹ В одному лише Донбасі, наприклад, нараховувалося близько 40

тис. сиріт.¹² По-друге, керівництво народного комісаріату освіти помилково вважало, що на виховання дитини негативно впливає сім'я.

1 липня 1920 р. була оприлюднена “Декларація про соціальне виховання дітей”, вона являла собою конкретний план формування системи соціального виховання в УСРР, визначала новий напрямок роботи. Нею передбачався соціальний захист великої кількості безпритульних і голодуючих дітей та поступова заміна загальноосвітньої школи дитячим будинком, в якому виховувалися і навчалися б усі діти віком до 15 років.¹³ Єдине, що стримувало процес повної ліквідації школи – це брак коштів, оскільки утримання одного вихованця у дитячому будинку коштувало удесятеро дорожче, ніж учня у загальноосвітній школі. Вже в лютому 1922 р. в якості тимчасового заходу дозволялося віддавати дітей під патронування громадян за їхнім власним бажанням через переповнення дітьми дитячих будинків.¹⁴

Ця концептуальна ідея ліквідації школи як форми організації навчального, трудового й виховного процесів і заміна її новою формою – дитячим будинком розроблялись і реалізовувались в найбільш скрутний відрізок часу (1920 – літо 1922 рр.) і була виправданим і вимушеним тактичним ходом.

Структура системи освіти УСРР була предметом активного обговорення не тільки в Україні, але й в Радянській Росії. Між представниками двох концептуальних напрямків у 1920-1922 р. розгорнулася гостра ідейна боротьба. Так, нарком освіти РСФРР А.В. Луначарський, який в червні 1920 р. перебував у Харкові постійно виказував своє невдоволення реформою освіти, яку проводив Г.Ф. Гринько. А на Другому загальноросійському з'їзді профспілки працівників освіти і соціалістичної культури (вересень 1920 р.) доповідач Ю.О. Шмідт запропонував продублювати в Росії модель середньої освіти, тобто щоб протягом двох останніх років навчання в трудовій школі учні здобували певну спеціальність на виробництві.¹⁵ Суперечку між українськими і

російськими Наркомосами мала вирішити Перша партійна нарада з народної освіти, яка проходила в Москві з 31 грудня 1920 р. по 4 січня 1921 р. Її завдання – вирішення проблеми концептуальних розбіжностей і розробка спільної політики в галузі освіти. На ній було досягнуто певних компромісів, а саме: прибічники професійно-технічної освіти визнали за можливе перехід в майбутньому зі зміною соціально-економічного становища до політехнічної освіти, проте не від загальної, а від технічної. У свою чергу прибічники загальноосвітнього підходу погодилися визнати основним типом школи республіки 7-річну трудову загальноосвітню політехнічну школу, яка охоплювала б дітей віком від 8 до 15 років. Останні два роки виносилися за межі соціального виховання і передавалися у систему професійної освіти.¹⁶

Це була, мабуть, найбільш вагома перемога Гринька, Шмідта та їх прибічників. По суті можна стверджувати, що на цій нараді знайшов підтримку реальний план освітньої політики, який викристалізувався на протязі 1920 року. Однак досягнутий на партійній нараді концептуальний компроміс був підданий критиці з боку В.І. Леніна. На пленумі ЦК РКП(б) 25 лютого було прийнято рішення про звільнення О.Ю. Шмідта з роботи у Наркомосі.¹⁷ Усунення теоретичних опонентів в реформуванні системи освіти в Росії означало припинення дискусій на цю тему.

Після зазначених подій контакти між Наркомосами України і Росії в 1921 р. значно послабшали. Розбіжності до підходів реформування системи освіти призвели до того, що в Україні і Росії формувались різні моделі освіти. Наркомос України впродовж 1922-1929 рр. у своїй діяльності продовжував відстоювати та удосконалювати свою концепцію та модель освіти. Так, у грудні 1922 р. була відновлена робота нарад Наркомосів договірних і автономних республік. 29 грудня 1922 р. відбулась їх спільна нарада.¹⁸ Протягом року тривав підготовчий етап, який закінчився 1 грудня 1923 р., днем, коли розпочала свою роботу нарада наркомів освіти союзних і автономних республік у Москві. На ній було офіційно визнано українську семирічку як єдину трудову загальноосвітню школу. Нарада схвалила

відмову України від ідеї замінити школу дитячим будинком. Принцип загальноосвітності і політехнізму було закріплено в українських школах ФЗУ, які первісно розглядалися в Україні як вузькопрофільовані, монотехнічні навчальні заклади. До загальноосвітніх шкіл були віднесені українські навчальні дитячі будинки.¹⁹ Проте, наприкінці жовтня 1924 р. на черговій нараді Наркомосів союзних і автономних республік знову було поставлене питання про наближення систем освіти і її уніфікації на зразок російської. Українська делегація на цій нараді зайняла тверду позицію.²⁰ Тільки наприкінці 20-х років, коли систему освіти охопили знову процеси уніфікації й централізації, “Схема народної освіти УСРР” перестала впроваджуватись в життя.

“Схема Народної Освіти УСРР” передбачала функціонування різноманітної мережі закладів соціального виховання. Це “заклади для нормальних дітей” (дитячий будинок-інтернат, трудова школа, дитячий садок); “заклади для дефективних дітей”; “заклади в справі досліду та розподілу недолітніх”; “позашкільні заклади та організації задля соціального виховання дітей”.²¹ Своєрідним центром соціального виховання мав стати дитячий будинок, завданням якого було “вповні здійснити ідеал соціального виховання”.²² Всі інші установи цієї системи “мусіли орієнтуватися на дитячий будинок і наближатися до нього”.²³ Завдяки зусиллям органів влади народного комісаріату освіти наприкінці 1921 р. в Україні функціонувало 1 844 дитячих будинки, в яких виховувалося близько 99 тис. дітей.²⁴ Про те, що всі заходи уряду УСРР і НКО були спрямовані на зменшення кількості безпритульних дітей і передача їх у новостворені активними темпами дитячі будинки свідчить звіт народного комісаріату освіти УСРР за 1920 р. На Поділлі, наприклад, кількість дитячих будинків з вересня по грудень 1920 р. збільшилась з 16 до 44. Загалом на 1920 р. в Радянській Україні нараховувалося 760 дитячих будинки.²⁵ Потрібно зауважити, забігаючи наперед, що після 1923 р. їх кількість почала швидко скорочуватися.

Набагато швидше формувалася мережа трудових шкіл. З перших днів свого функціонування Наркомос вніс до уряду ряд пропозицій щодо передачі в підпорядкування головного освітянського відомства всіх закладів освіти. Так, 26 січня 1919 року Тимчасовий робітничо-селянський уряд УСРР прийняв постанову про передачу всіх навчальних закладів та їх майна у розпорядження відділу освіти.²⁶ 15 травня 1920 р. було прийнято постанову РНК УСРР, відповідно до якої “всі школи по сільському господарству, лісництву і землевлаштуванню, а саме: практичні школи, початкові школи, сільськогосподарські школи I-го, II-го розряду, нижчі сільськогосподарські школи, середні сільськогосподарські школи, лісові шкільні заклади” передавалися з Наркозему до Наркомосу.²⁷ За кілька тижнів аналогічні рішення було прийнято й стосовно інших відомств, у підпорядкуванні яких перебували заклади освіти.

15 червня 1920 р. було видано постанову, за якою “всі чотирьохрічні і трьохрічні початкові школи обертаються в семирічні трудові школи”.²⁸ Щодо інших навчальних закладів, таких як двокласні училища з п’ятирічним чи шестирічним терміном навчання – то вони також перетворювались в 7-річні трудові школи з додаванням в залежності від терміну навчання первинного закладу чи то одного року навчання, чи то двох.²⁹ За кілька місяців після свого створення наркомат освіти провів величезну роботу, спрямовану на підготовку нормативних документів, що регламентували діяльність закладів освіти соціального виховання. Це “Постанова про проведення в життя 7-річної єдиної трудової школи” (15 червня 1920 р.); “Постанова про дитячі будинки” (16 червня 1920 р.); “Постанова про дитячі установи для фізично дефективних дітей” (18 червня 1920 р.) та ряд інших.³⁰

22 листопада 1922 року Президія ВУЦВК затвердила Кодекс законів про народну освіту в УСРР, у якому були визначені завдання та структура органів народної освіти, завдання загальноосвітніх шкіл і заходи щодо їх подальшого існування.

В результаті такої наполегливої роботи працівників Наркомосу на початку 1920 р. в Україні працювало 21 887 трудових шкіл,³¹ в яких навчалось 1 900 000 дітей.³² Хоча в цей період в Україні налічувалося більш як 3 млн. дітей шкільного віку.³³ У 1921 р. кількість шкіл збільшилась до 21 968, у яких навчалось 2 023 680 учнів, або кожна третя дитина шкільного вік. Щоправда, у 1922 р. кількість шкіл зменшилась до 20 579 із 1 724 380 учнями. Ця тенденція спостерігалась і в наступні роки і тривала аж до 1926 р. Це видно з таблиці.³⁴

РОКИ	КІЛЬКІСТЬ ШКІЛ	КІЛЬКІСТЬ УЧНІВ
1923	17 110	1 417 770
1924	15 715	1 533 930
1925	15 555	1 795 190
1926	17 632	2 105 670

В окремих регіонах УСРР скорочення кількості шкіл та учнів було ще більш разючим. Так в Одеській та Миколаївській областях у 1922 р. відсоток охоплення загальноосвітніми школами дітей шкільного віку ледве перевищував 18%.³⁵

Причинами такого масштабного скорочення трудових шкіл стали лихоліття, економічний хаос і криза 1921-1922 рр., неврожай 1921 р. та спричинений ним голод 1921-1923 рр. Школи масово закривали, бо їх неможливо було утримувати. Державні асигнування на освіту майже припинились у зв'язку з посиленням фінансування народного господарства.. Якщо у 1921 р. на освіту витрачалось 10,4 % державного бюджету, то в кінці 1922 р. – лише 2-3 %, ³⁶ з яких переважна частина йшла на допомогу голодуючим дітям.³⁷ До складу державних засобів згідно Декрету РНК УСРР від 31 травня 1921 р. входила лише вартість продовольства відпущеного на установи соціального виховання (сніданок в шкільних їдальнях). В сільських місцевостях з державних фондів постачалися тільки дитячі будинки.³⁸ Ситуація ускладнилась ще й тому, що постановою ВУЦВК від 16 серпня

1922 р. було прийнято рішення про зняття, майже повністю, з державного бюджету закладів освіти і передача їх на місцевий.³⁹

Постановою ВУЦВК від 7 березня 1923 р. “Про зміну постанови про місцевий бюджет” зазначалося, що місцевий бюджет має взяти на себе видатки по організації, забезпеченні приміщеннями, опаленні, освітленні, ремонту, а також видатки по навчальній частині і повному утриманні педагогічного та технічного персоналу закладів соціального виховання.⁴⁰ У звіті про діяльність НКО за 1922-1923 навчальний рік наголошувалося, що з серпня 1922 року поступово масові заклади Соцвиху передавалися на місцевий бюджет і до початку 1923 р. за Головсоцвихом рахувалися лише 65 установ, необхідних для проведення дослідних робіт.⁴¹ Тому з цього часу Головсоцвих звертає свою увагу переважно на науково-теоретичну розробку соціального виховання. У листі з Полтави в червні 1922 р. повідомлялось, що з 27 трудових шкіл, які були в Полтаві, залишено на державне утримання лише 6.⁴² Через нестачу коштів місцевих бюджетів були різко скорочені шкільна мережа і контингент учнів. Так, в доповіді Харківської губнаросвіти на нараді завідуючих Повітнаросвітами зазначалось, що місцеві кошти можуть задовільнити освітні потреби лише на 30%.⁴³ В резолюції по звіту про матеріальний стан Соцвиху зазначалося також, що 30% місцевого бюджету не задовольняють потреби народної освіти в Подільській губернії.⁴⁴

Це призводило до того, що у важкому матеріальному становищі опинилися вчителі загальноосвітніх шкіл. Я.П. Ряппо зазначав, що “вчительство потребує самого необхідного”.⁴⁵ В зв’язку з тим, що місцевий бюджет був не в змозі вчасно оплачувати працю вчителів, зростала заборгованість по виплаті заробітної плати. Тому вчительство змушене було залишати роботу і як наслідок цього школи не працювали.⁴⁶ Починаючи з 1923 р. поступово почало поліпшуватися становище вчительства. У періодичних виданнях того часу друкувалися звернення до органів державної і місцевої влади з закликом “треба сплачувати повною мірою і своєчасно, інакше важка і багатогранна робота по боротьбі з неучтвом буде зірвана”.⁴⁷ У

1923-24 навчальному році на освіту соціального виховання в Україні витрачалося з місцевого бюджету 19 133 крб., а у 1924-25 році видатки збільшилися до 29 362 крб.⁴⁸

В складних економічних умовах Г.Ф. Гринько ініціював прийняття урядом низки документів, які б допомогли розв'язати елементарні проблеми для нормального функціонування закладів освіти в складних умовах початку 20-х рр. ХХ століття. На основі цих документів основними джерелами утримання для шкіл були:

а) багатоканальне фінансування закладів освіти (кошти державного і місцевого бюджетів);

б) запровадження частково платного навчання;

в) надання закладам освіти права повноправної участі в ринкових відносинах;

г) наділення всіх видів дитячих закладів республіки земельними ділянками;

д) внески промислових і торгівельних підприємств на культурно-освітні потреби;

е) кошти патронуючих організацій;

є) кошти від договорів у селах;

ж) випуск власної продукції. Зокрема, у звіті про стан справи соціального виховання на Полтавщині зазначалося, що при єврейській школі № 18 існували добре обладнані палітурна і швейна майстерні. Остання обшивала як дітей школи, так і дитячих будинків, а палітурна брала замовлення і тому покривала свої витрати та майже самоокуплювалася;⁴⁹

з) субвенція, яка в останні місяці 1922-23 навчального року була досить значною (56 934 золотих рублів в місяць, що дає в середньому біля 6 зол. руб. на одного шкільного робітника в місяць);⁵⁰

и) кошти, які отримані від продажу непотрібного майна, від концертів, вистав, лотерей і інших операцій, які дозволені радянською владою;⁵¹

і) енергія та ентузіазм учительства. В сільських загальноосвітніх школах, які не отримували засобів ні від одного з вказаних вище джерел, вчительство змушене було приймати милостиню чи то у формі обідів по черзі в кожного селянина, чи у формі приношень індивідуальних чи групових. Досить часто вчительство жило за рахунок відведених їм земельних ділянок і свого господарства. Зустрічалися випадки, коли вчителі наймалися батраками на вирубку лісу;⁵²

ї) кошти заможних батьків. В УСРР, зокрема на Донбасі і в м. Харкові були випадки, коли окремі школи з дозволу губернського виконавчого комітету існували виключно на кошти заможних батьків, по кошторисам, які були затверджені губнаросвітою. В таких випадках у відповідних школах повинно було безкоштовно навчатися 25-30 % учнів незаможних робітників та селян;⁵³

й) грошові надходження від двотижневиків освіти. Наприклад, з 1 по 16 березня 1922 р. по всіх губерніях було оголошено про проведення двотижневика освіти, з метою підсилення матеріальних засобів державної системи освіти та популяризації серед населення ролі освіти. Підприємства повинні були працювати протягом двох тижнів понаднормово, не менше шести годин. Цей час роботи прирівнювався до відрядження і оплачувався підприємством.⁵⁴

Зупинимося докладніше на складових економічного механізму функціонування загальноосвітніх шкіл на початку 20-х рр. ХХ століття.

Недостатнє фінансування державним бюджетом загальноосвітніх шкіл призвело до скорочення їх мережі і до поширення нелегалізованих таємних приватних шкіл. Тому під впливом загальної господарської ситуації з осені 1921 року Наркомос мусив був вжити заходів до легалізації платної школи, як тимчасовий захід в селища міського типу, які являються промисловими і торгівельними центрами.⁵⁵ Нагадаємо, що Декретом РНК і НКО, опублікованим в газеті “Вісті ВУЦВК” від 9 березня 1919 р. вказувалося, що з 1 вересня 1919 року навчання у школах стає безкоштовним.⁵⁶

Усі батьки, або особи, які їх заміняли, діти яких навчалися у школах поділялися на категорії. Згідно категорій батьки або взагалі звільнялися від платні, або змінювалися ставки платні за право навчання в залежності від прибутку батьків, їх матеріального та соціального стану. Плата за навчання не стягувалась з населення, яке платило єдиний сільськогосподарський податок, за виключенням тих селян, які проводили торгівлю, чи були орендарями.⁵⁷ Проводила розподіл батьків учнів на категорії і встановлювала розмір платні комісія господарчої підмоги в дитячих установах соціального виховання, згідно тимчасового положення Головоцвиху від 18 січня 1923 р.⁵⁸ Також було встановлено обов'язковий прийом та безплатне навчання в цих школах пролетарських дітей (до 30 %).⁵⁹ Проведення такого заходу мало різні наслідки. Так, у Первомайському повіті Одеської губернії він був безуспішним: відвідування шкіл одразу впала на 50 відсотків, а у Дніпровському повіті тієї ж губернії плату було зібрано на 10 відсотків.⁶⁰

Плата за навчання, хоча й не давала особливо значних результатів, але враховуючи те, що місцевий бюджет був занадто слабкий вона продовжувала існувати і в наступні роки.

Основний тягар матеріального забезпечення загальноосвітніх закладів лягав не на профспілкові та державні організації, а на місцеве населення. Це підтверджував у своєму зверненні до селян України в 1923 р. голова ВУЦВК Г.І.Петровський: "...Чим менше може дати на школу держава, тим більше повинне зробити для забезпечення школи само населення".⁶¹

Договірні компанії - це основне і майже єдине (якщо не рахувати субвенцію) джерело існування сільських шкіл. В 1923 р. на договірній основі працювало 8 752 шкіл (без Подільської і Київської губерній),⁶² тобто близько 70,4 %.⁶³ Селяни Донецької губернії у 1922-1923 рр. утримували майже 80 % сільських шкіл, крім того – 7,3 % утримувались на кошти профорганізацій, а 14,1 % - місцевого бюджету, і лише 3,5 % - на кошти Наркомосу УСРР.⁶⁴ В той же час Подільський Губсоцвих повідомляв Головоцвих Наркомосу, що завдання передачі шкіл і інших дитячих установ на утримання сільрад в

селах на Поділлі виконане лише на 40-60 %.⁶⁵ У договорах з сільським населенням про утримання шкіл селяни зобов'язувалися утримувати персонал школи, вчасно ремонтувати приміщення закладу та шкільний реманент. Вони також відповідали за опалення і освітлення школи. У свою чергу місцевий відділ народної освіти надавав у користування населення приміщення для школи і призначав у відповідну школу педагогічних працівників.⁶⁶ По суті це була платна школа. В деяких повітах примусово вводили офіційно плату за навчання. Наприклад, у Миколаївському повіті Одеської губернії селяни виступили проти постанови відділу народної освіти, якою було визначено розміри виплат за навчання.⁶⁷

Потрібно зауважити, що не всі умови підписані в договорі виконувалися, договірна компанія то повністю забезпечувала школи, то не могла забезпечити хоч якесь її існування. У звіті Подільського Губсоцвиху Головоцвиху Народного комісаріату освіти відмічалось, що умови договору сільрадами виконуються на 40-50 %, селянство посилається на нестачу у них хліба.⁶⁸ На Волині з 1329 шкіл 1084 мали договірні відношення про допомогу з сільськими громадами.⁶⁹

У зв'язку з тим, що працівники сільських шкіл утримувались тільки селянством і по причині віддаленості місцевих відділів освіти, вчителі на вимогу батьків учнів змушені були проводити навчання в релігійному дусі. Для ліквідації таких випадків, наприклад, Катеринославський губернський відділ освіти разом з Губвиконкомом видали директиву про включення в місцевий бюджет оплати сільських вчителів в доповнення до отримуваної ними заробітної плати натуральними продуктами по заниженій грошовій ставці, а це приблизно 1 1/2 товарних рубля для села і 3 – для міста. Проте в місцевому бюджеті і на це коштів було замало. Наприклад, в Олександрівському повіті Катеринославської губернії таким чином було намічено оплачувати працю тільки завідуючих шкіл.⁷⁰

З передачею закладів соціального виховання на місцевий бюджет та неспроможність його власними силами утримувати всю мережу

загальноосвітніх шкіл вводилося добровільне самообкладання сільського населення на потреби сільських закладів соціального виховання. Так, з метою збереження мережі і матеріальної підтримки шкіл обов'язковою постановою Подільського Губвиконкому по Губсоцвиху Наросвіти Поділля від 12 грудня 1922 р. вводилось тимчасово на 1922-23 навчальний рік добровільне самообкладання населення на потреби трудових шкіл в усіх місцевостях сільського типу цієї губернії з 1 жовтня 1922 р.⁷¹ Для проведення добровільного самообкладання сільського населення створювалась сільська комісія допомоги школі при сільській раді. Вона скликала загальні збори селян, на яких укладався договір.⁷²

Заходи по самообкладанню і збиранню 10% натурального культурного податку проводились переважно тільки в деяких повітах Подільської, Полтавської, Волинської і Київської губерній. Згідно даних Головоцвиху ці засоби на утримання шкіл не перевищували 400 тис. пудів зерна на рік.⁷³ Зокрема, в звіті Гайсинського завокрнаросвітою на нараді завокрнаросвітами Поділля, яка проходила з 2 по 5 травня 1923 р. згідно постанови ВУЦВК від 19 жовтня 1921 р. щодо збирання 10% культподатку на утримання сільських шкіл в 1922-23 навчальному році було зібрано 12 300 пудів хліба. Одночасно вказувалося, що на цей культподаток утримуються сільські вчителі, отримуючи по 10 пудів жита на місяць.⁷⁴ В той же час у річному звіті губерньського відділу соціального виховання Поділля за 1922 р. зазначалося, що зібраний в окремих повітах культурний податок “занадто малий”.⁷⁵

Народний комісаріат освіти одним з найголовніших заходів вважав забезпечення освітніх закладів землею, її спільний обробіток та використання одержаних продуктів і коштів від їх реалізації для утримання школи та харчування її учнів та вчителів. В ґрунтовних підвалинах “Положення про єдину трудову школу” від 21 серпня 1920 р. зазначалося, що кожній школі має бути відведена незабудована земельна ділянка.⁷⁶ 13 січня 1922 р. РНК УСРР прийняла постанову про наділення землею установ соціального виховання. В інструкції до неї від 15 березня 1922 р. зазначалося, що земля

надається дитячим установам безкоштовно і всякі намагання органів, які наділяють землю, отримати від дитячих установ плату є незаконними.

Розмір земельної ділянки остаточно встановлений не був. В селах школи мали отримати від 1 до 10 дес., в окремих випадках навіть 15 десятин землі. Для міст норма наділення не встановлювалась, але зазначалося, що при наявності реманенту потрібно добиватися норми, вказаної декретом для сіл.⁷⁷ Виникали на цьому підґрунті і певні труднощі. Так Подільський Губземвідділ вимагав від губернського відділу освіти сплатити за кожен 7-річну школу, яка наділялася 10 десятинами землі 2 500 руб., за кожен 4-х річну школу і дитячий будинок, які отримували по 5 дес. землі – 1 500 руб. Але не зважаючи ні на що, Подільський губернський відділ освіти, звітуючи за травень 1922 р., підкреслив, що на кожен школу припадало в середньому по 6 десятин землі.⁷⁸

Ідея наділення загальноосвітніх шкіл землею знайшла своє законодавче закріплення в Кодексі законів про народну освіту УСРР. Законом встановлювались мінімальні норми забезпечення закладів освіти землею, порядок її наділення, а також зазначалося, що земельні ділянки мають бути розташовані біля шкільних закладів, “а коли ж такої нема, то нарізка провадиться з годящої землі, що знаходиться поблизу наділюваного закладу”.⁷⁹ В інструкції Наркомосвіти й постанові ВУЦВК, в пункті 2 від 23 серпня 1922 р. стверджувалося, що землі шкільних установ звільняються від оподаткування.⁸⁰ Хоча траплялися випадки, коли шкільні землі обкладалися загально-громадським податком, а деяких вчителів притягували до відповідальності за його несплату.⁸¹

Не менш важливого значення НКО надавав проблемі залучення додаткових коштів для утримання закладів освіти. Декретом РНК УСРР від 14 жовтня 1921 року встановлювався патронат господарчих та профспілкових органів над загальноосвітніми школами. Значні кошти для шкіл виділяли профспілки. Наприклад, з 13 шкіл м. Кременчука сім знаходилися на утриманні профспілок, а шість існували за рахунок місцевого

бюджету.⁸² Профспілка гірників, наприклад, асигнувала на розвиток народної освіти в Донбасі у 1922-1923 рр. у 10 разів більше коштів, ніж центральні організації.⁸³

Між місцевим відділом народної освіти і певним підприємством, яке встановлювало шефство над загальноосвітньою школою підписувався договір. За ним, місцевий відділ народної освіти мав забезпечити відповідну школу кваліфікованими педагогічними кадрами, а підприємство в свою чергу зобов'язувалося утримувати за свій рахунок певну кількість вчителів або весь персонал, ремонтувати навчальні приміщення та забезпечувати відповідні умови роботи школи.⁸⁴ Так, постановою РНК від 15 вересня 1921 р. для нормального існування, з метою експерименту, як тимчасовий захід, дитячі заклади прикріплювались до пролетарських організацій. В інструкції до нього зазначалося, що на підприємства, професійні спілки, виробничі колективи на умові добровільної їх угоди з місцевими відділами освіти покладається забезпечення закладів освіти приміщеннями, опаленням, освітленням, і необхідним ремонтом, а також натуральне постачання працівників освіти в доповнення до постачання їх державою. Водночас наголошувалося, що засоби, які відпускаються підприємством на утримання культурно-освітніх закладів повинні дорівнювати 10 відсоткам від суми заробітної плати, що по даному підприємству виплачується.⁸⁵ У 1921 р. до промислових підприємств Донбасу було прикріплено 267 шкіл і 50 дитбудинків, учителі і вихователі яких прирівнювалися до зарплати робітників провідних виробничих професій.⁸⁶

Утримувались загальноосвітні школи в той час і за рахунок внесків промислових і торгівельних підприємств на культурно-освітню роботу згідно з тимчасовим положенням РНК від 17 березня 1922 р.⁸⁷ В Кодексі законів про народну освіту передбачалося “для збільшення державних засобів, що асигнуються на забезпечення культурно-освітніх закладів задля робітників і службовців (та їхніх дітей) промислових та торговельних підприємств, з останніх незалежно від їх приналежності – чи то вони належать державі, чи

громадським установам, чи приватним особам, встановлюються спеціальні внески розміром від 5-10 відсотків від суми заробітної плати, що по даному підприємству виплачується”.⁸⁸

Запровадження такого освітнього податку давало загальноосвітнім закладам додаткові кошти “на забезпечення належними помешканнями, освітленням, паливом”, а також для “ремонтів культурних закладів, що обслуговують пролетаріат промислових та торговельних закладів”.⁸⁹

Велике значення для подолання кризи загальноосвітньої школи в тих нелегких повоєнних умовах і для її подальшого існування мав також розвиток її виробничої діяльності. Серед “господарчих” результатів виробничої діяльності слід виділити: “1) матеріальне забезпечення співучасників продукції та 2) створення товарного фонду, що має завданням збільшення обігових засобів шкільного закладу та підтримання його шкільного життя”.⁹⁰ Внаслідок такого підходу загальноосвітня школа ставала не “місцем науки”, а “місцем праці” та сприяла, за Г. Васьковичем, “закріпаченню дітей у шкільних комплексах з навантаженням практичних завдань”.⁹¹ Так, дійсно силами учнів і учителів оброблялися наділені школі земельні ділянки. Зокрема, про це йшлося у звіті роботи Ямпільського повітнороса за 1922 рік.⁹² У цьому було й багато позитивних моментів, по-перше, діти одночасно здобуваючи знання набували і практичних навичок, фізично розвивалися; по-друге, як уже зазначалося вище, шкільні ділянки, які оброблялися власними силами школи звільнялися від оподаткування і як прямий наслідок цього – шкільний бюджет збільшувався за рахунок чи то натуральних продуктів, чи то за рахунок коштів від їх продажу.

До речі виробничу діяльність закладів освіти міцно підтримували на загальнодержавному рівні. Про це свідчить положення в Кодексі законів про народну освіту: “Всі польові, садибні й городні господарства шкільних закладів, що обробляються власною працею навчителів та учнів, звільняються від стягнення продподатку”. Від так званого “промислового податку” були також звільнені всі підприємства “продукційного характеру,

технічні, сільськогосподарські та інші, що експлуатуються культурно-освітніми навчально-виховними закладами”.⁹³ Подібних податкових пільг не мала у ті часи жодна інша галузь господарського комплексу УСРР.

Дозволялося також утримувати школи та їх працівників за рахунок батьківських коштів, у формі грошових або інших натуральних внесків. В циркулярі до всіх губнаросвіт від 20 березня 1922 р. Наркомос наказував сприяти розвитку, як патронату підприємств, союзів і державних органів так і залучати батьківські кошти до тих шкіл, які залишилися без будь-якого фінансування. Водночас наголошувалося, що місцеві відділи народної освіти несуть відповідальність за те, щоб школи, в яких задіяні батьківські кошти не перетворювались в приватні.⁹⁴ Так, відділ народної освіти Бердичівського Ревкому наказував усім відділам наросвіти негайно позачиняти такі школи, а учителів попередити, що за невиконання цього наказу вони будуть заарештовані і притягнені до відповідальності.⁹⁵

Підводячи підсумки, наведемо дані з пояснювальної записки до “Приблизних даних про розподіл дитячих установ соціального виховання за джерелами їх утримання в 1922-23 рр. на Україні” від 20 червня 1923 року. Згідно неї, з 14 003 загальної кількості загальноосвітніх шкіл три школи перебували на державному бюджеті, 3 000 – на місцевому. Одна тисяча закладів патрунувалася організаціями, 9 000 перебували на утриманні від селянських колективних договорів, 1 000 існували за рахунок коштів від самообкладення і 10% культурного податку.⁹⁶

У 1923-24 навчальному році тільки 43,1% дітей України віком від 8 до 12 років було охоплено навчанням. Ще гіршою була ситуація із залученням до навчання дітей старшого віку, їх навчалось всього 4,2 %.⁹⁷ Динаміку розподілу учнів трудшкіл по концентрах за 1922-1926 рр. видно з таблиці.⁹⁸

РОКИ ОБСЛІДУВАНЬ	ЧИСЛО УЧНІВ У I КОНЦЕНТРИ (I-IV гр.)	ЧИСЛО УЧНІВ У II КОНЦЕНТРИ (V-VII гр.)
1922	1 250 544	149 841
1923	1 368 417	123 859

1924	1 410 425	127 661
1925	1 664 318	147 269
1926	1 923 777	187 976

З таблиці видно, що навіть коли в 1924 р. кількість шкіл зменшилась чисельність учнів продовжувала в них зростати. На початок 1924 р. на одну школу Донецької губернії в середньому припадав 331 учень.⁹⁹ Зазначена кількість дітей на школу була занадто великою і нормально обслуговувати таку кількість дітей було неможливо.

Після подолання економічної кризи почала зростати мережа загальноосвітніх шкіл. Тільки в 1925 р. на Житомирщині було відкрито 75 нових шкіл.¹⁰⁰ На 1 січня 1925 р. загальна їх кількість збільшилась на 19 %, а учнів у них – на 18,3 %.¹⁰¹ Уряд УСРР і народний комісаріат освіти проводили рішучі заходи, щоб повністю охопити навчанням всіх дітей, хоча це не вдалося на початку 20-х рр. ХХ століття. Адже, існували величезні труднощі – для відкриття нових шкіл, забезпечення їх вчителями та відповідним приладдям потрібні були великі кошти.

Однак поживлення діяльності освітніх органів, мобілізація громадської думки навколо розвитку загальноосвітньої школи призвели до того, що 1924 р. став підготовчим роком для введення загального навчання. За роки НЕПу, коли покращало становище країни в цілому, поліпшилась і шкільна справа. З 1923 по 1926 р. асигнування на освіту зросли майже в 7 разів.¹⁰² Необхідно сказати, що в справі загального навчання в школах соцвиху 1924-25 навчальний рік був найнижчою кульмінаційною точкою і лише наступний рік став точкою підйому.¹⁰³

Потрібно зауважити, що пропонована праця потребує подальшого дослідження, адже вона ще не розкриває повністю всієї суті даної тематики. Крім того, досвід становлення і розвитку загальноосвітніх шкіл 20-х рр. ХХ ст. в УСРР в сучасних економічних умовах нині дуже актуальний і він може бути використаний у школах незалежної України.

Література

-
- ¹ Гринько Г. Очерки советской просветительной политики. – Х.: Путь просвещения, 1923. – 195 с.
- ² Авдієнко М.О. Народня освіта на Україні. – Х., 1927. – 101 с.
- ³ Ряппо Я.П. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні. – Х., 1928. – 113 с.; Ряппо Я.П. Народна освіта на Україні за 10 років революції. – Х., 1928. – 126 с. .
- ⁴ Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 435 с.
- ⁵ Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965). – К.: Радянська школа, 1966. – 260 с.
- ⁶ Ясницький Г.І. розвиток народної освіти на Україні: 1921-1932 рр. – К.: Вид-во КДУ, 1965. – 256 с.; Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки. – Донецьк: РВА Дон ДГУ, 2000. – 247с.
- ⁷ Бранд Э.Г. Школьное дело в Донецкой губернии к началу 1924г. – Артемовск, 1995. – 15 с.
- ⁸ Курило В.С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у ХХ столітті. – Луганськ: ЛДПУ, 2000. – 460 с.
- ⁹ *КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.* – К., 1979. – Т.2. – С.48.
- ¹⁰ *Народное образование в СССР. СБ. док. и матер. 1917-1973 гг.* – М., 1974. – С.133.
- ¹¹ Ряппо Я.П. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні. – Х., 1928. – С. 45; Культурне будівництво в Українській РСР 1917-1927: Збірник документів. – К.: Наукова думка, 1979. – С.317.
- ¹² ЦДАВО України, ф.166, оп.2, спр.7, арк. 34.
- ¹³ Гринько Г. *Нариси радянської просвітньої політики.* – Х., 1923. – С. 13.
- ¹⁴ ЦДАВО України, ф.166, оп.2, спр.1621, арк. 31.

-
- ¹⁵ Липинський В.В. Концепція та модель освіти в УСРР у 20-ті рр. // Укр. іст. журн., 1999, № 5. – С. 5.
- ¹⁶ Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965). – К., 1966. – С.43.
- ¹⁷ Липинський В.В. Концепція та модель освіти в УСРР у 20-ті рр. // Укр. іст. журн., 1999, № 5. – С. 9.
- ¹⁸ Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки. – Донецьк, 2000. – С. 37.
- ¹⁹ Культурне будівництво в Українській РСР 1917-1927: Збірник документів. – К., 1979. – С.308-310.
- ²⁰ Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки. – Донецьк, 2000. – С. 42.
- ²¹ Кодекс Законів про Народню Освіту У.С.Р.Р. // Збірник Указонень та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. Відділ 1 за 1922 р. – Х., 1922. – С. 873-881.
- ²² Кодекс Законів про Народню Освіту У.С.Р.Р. // Збірник Указонень та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. Відділ 1 за 1922 р. – Х., 1922. – С. 873.
- ²³ Сірополко С. *Народня освіта на Советській Україні.* – Варшава, 1934. – С. 12-13.
- ²⁴ Сірополко С. *Народня освіта на Советській Україні.* – Варшава, 1934. – С. 13.
- ²⁵ ЦДАВО України, ф.166, оп.2, спр.7, арк.34, 34 зв.
- ²⁶ ЦДАВО України, ф.166, оп.1, спр.21, арк. 5; ЦДАВО України, ф.166, оп.1, спр.19, арк. 1; ЦДАВО України, ф.166, оп.1, спр.2, арк. 7
- ²⁷ Збірник декретів, наказів та розпоряджень по Народньому Комісаріату Освіти УСРР. – Х., 1920. – Вип. I. – С. 3.

-
- ²⁸ Збірник декретів, наказів та розпоряджень по Народньому Комісаріату Освіти УСРР. – Х., 1920. – Вип. I. – С. 31; Державний архів Вінницької області, ф. Р-254, оп.1, спр.1, арк.123.
- ²⁹ Державний архів Київської області, ф.Р-1051, оп.1, спр.16, арк. 13; Збірник матеріалів Губнаросвіти Київщини за час від червня 1920 р. до січня 1921 р. – К, 1921. – С. 9.
- ³⁰ Збірник декретів, наказів та розпоряджень по Народньому Комісаріату Освіти УСРР. – Х., 1920. – Вип. I. – С. 31, 32, 33.
- ³¹ ЦДАВО України, ф.166, оп.2, спр.7, арк.34 зв
- ³² Гринько Г. Очерки советской просветительной политики. – Х., 1923. – С. 45,49.
- ³³ Гутянський С. К. В.І. Ленін і культурне будівництво на Україні. – К., 1965. – С. 98.
- ³⁴ Ряппо Я.П. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні. – Х., 1928. – С. 48.
- ³⁵ Ряппо Я.П. Народна освіта на Україні за 10 років революції. – Х., 1928. – С. 24.
- ³⁶ Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках. – К., 1963. – С. 155; Масненко В.В., Шаров І.Ф. Вчительство та становлення радянської школи на Україні в першій половині 20-х років // Укр. іст. журн. – 1990. - №12. – С.100.
- ³⁷ Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні: 1921-1932 рр. – К., 1965. – С.18.
- ³⁸ ЦДАВО України, ф.166, оп. 2, спр.7, арк. 110.
- ³⁹ ЦДАВО України, ф.166, оп. 2, спр.1621, арк. 196.
- ⁴⁰ ЦДАВО України, ф.166, оп.3, спр.848, арк.13.
- ⁴¹ ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 1776, арк. 5.
- ⁴² Розвиток народної освіти і педагогічної думки в Українській РСР.: 1917-1957. – К., 1957. – С. 48.

-
- ⁴³ *Коммунист. – 1922. – 29 сентября.*
- ⁴⁴ ДАВО, ф. Р-254, оп.1, спр.745, арк.144.
- ⁴⁵ ЦДАВО України, ф.166, оп.4, спр.621, арк. 62.
- ⁴⁶ ЦДАВО України, ф.166, оп.3, спр.172, арк. 313.
- ⁴⁷ ЦДАВО України, ф.166, оп.3, спр.105, арк. 29.
- ⁴⁸ Авдієнко М.О. Народня освіта на Україні. – Х., 1927. – С. 85.
- ⁴⁹ ЦДАВО України, ф.166, оп.2, спр.1664, арк. 29.
- ⁵⁰ ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 1776, арк. 9.
- ⁵¹ ЦДАВО України, ф.166, оп.3, спр.865, арк.25.
- ⁵² ЦДАВО України, ф.166, оп.3, спр.865, арк.16 зв..
- ⁵³ ЦДАВО України, ф.166, оп. 4, спр.860, арк. 24, 25.
- ⁵⁴ ДАКО, ф. Р-708, оп.1, спр.348, арк.84.
- ⁵⁵ ДАВО, ф. Р-256, оп.1, спр.12, арк.10.
- ⁵⁶ ЦДАВО України, ф.166, оп. 1, спр.21, арк. 33.
- ⁵⁷ ДАКО, ф. Р-112, оп.1, спр.312, арк.37.
- ⁵⁸ ДАВО, ф. Р-256, оп.1, спр.12, арк.11, 80.
- ⁵⁹ Народня освіта на Вкраїні. Б.м., 1924. – С.134.
- ⁶⁰ Агафонова Н. Концептуальне і практичне вирішення освітньої політики в Україні (1919-1920 рр.) // Рідна школа. – 1997. - № 3- 4. – С.78.
- ⁶¹ Обращение ВУЦИКа к селянству Украины о поддержке школы.// Путь просвещения. – 1923. – № 3.
- ⁶² ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 1776, арк. 9.
- ⁶³ Учреждения социального воспитания на Украине по данным Главсоцвоса на 1 апреля 1923 года. – Х., 1924. – С. 22.
- ⁶⁴ Курило В.С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у ХХ столітті. – Луганськ, 2000. – С.199.
- ⁶⁵ ЦДАВО України, ф.166, оп.3, спр.865, арк. 41.
- ⁶⁶ ДАВО, ф. Р-254, оп.1, спр.745, арк.53.

-
- ⁶⁷ Агафонова Н. Концептуальне і практичне вирішення освітньої політики в Україні (1919-1920 рр.) // Рідна школа. – 1997. - № 3- 4. – С.78.
- ⁶⁸ ЦДАВО України, ф.166, оп.3, спр.865, арк. 41.
- ⁶⁹ ЦДАВО України, ф.166, оп.3, спр.105, арк. 3.
- ⁷⁰ ЦДАВО України, ф.166, оп.3, спр.865, арк. 53, 53 зв.
- ⁷¹ ДАВО, ф. Р-254, оп.1, спр.47, арк.2, 8.
- ⁷² ЦДАВО України, ф.166, оп.3, спр.865, арк. 20; ДАВО, ф. Р-254, оп.1, спр.47, арк. 5.
- ⁷³ ЦДАВО України, ф.166, оп.3, спр.865, арк. 16 зв.
- ⁷⁴ ДАВО, ф. Р-254, оп.1, спр.745, арк. 279 зв.
- ⁷⁵ ДАВО, ф. Р-254, оп.1, спр.745, арк. 23зв., 24.
- ⁷⁶ ДАВО, ф. Р-384, оп.1, спр.15, арк.41.
- ⁷⁷ ЦДАВО України, ф.166, оп. 2, спр.1621, арк. 3, 3 зв.
- ⁷⁸ ЦДАВО України, ф.166, оп. 2, спр.1665, арк. 16.
- ⁷⁹ Кодекс Законів про Народню Освіту У.С.Р.Р. // Збірник У законень та Розпоряджень Робітничче-Селянського Уряду України. Відділ 1 за 1922 р. – Х., 1922. – С. 864.
- ⁸⁰ ДАВО, ф. Р-254, оп.1, спр.91, арк.95.
- ⁸¹ ДАВО, ф. Р-254, оп.1, спр.91, арк. 91, 95.
- ⁸² ЦДАВО України, ф.166, оп.3, спр.105, арк. 2.
- ⁸³ Курило В.С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у ХХ столітті. – Луганськ, 2000. – С.199.
- ⁸⁴ ДАВО, ф. Р-847, оп.1, спр.156, арк.206, 207; ДАВО, ф. Р-847, оп.1, спр.151, арк.138.
- ⁸⁵ ДАКО, ф. Р-708, оп. 1, спр. 348, арк. 34, 68, 69.
- ⁸⁶ Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні: 1921-1932 рр. – К., 1965. – С.20.
- ⁸⁷ ДАКО, ф. Р-708, оп. 1, спр. 348, арк. 71.

-
- ⁸⁸ Кодекс Законів про Народню Освіту У.С.Р.Р. // Збірник Узаконень та Розпоряджень Робітниче-Селянського Уряду України. Відділ 1 за 1922 р. – Х., 1922. – С. 860.
- ⁸⁹ Кодекс Законів про Народню Освіту У.С.Р.Р. // Збірник Узаконень та Розпоряджень Робітниче-Селянського Уряду України. Відділ 1 за 1922 р. – Х., 1922. – С. 860.
- ⁹⁰ Кодекс Законів про Народню Освіту У.С.Р.Р. // Збірник Узаконень та Розпоряджень Робітниче-Селянського Уряду України. Відділ 1 за 1922 р. – Х., 1922. – С. 863.
- ⁹¹ *Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905-1920 рр.). – Тернопіль, 1996. – С. 161.*
- ⁹² ДАВО, ф. Р-254, оп.1, спр.162, арк. 84.
- ⁹³ Кодекс Законів про Народню Освіту У.С.Р.Р. // Збірник Узаконень та Розпоряджень Робітниче-Селянського Уряду України. Відділ 1 за 1922 р. – Х., 1922. – С. 864.
- ⁹⁴ ЦДАВО України, ф.166, оп.2, спр.1621, арк. 4-5; ДАВО, ф. Р-256, оп.1, спр.12, арк.10; ДАВО, ф. Р-5035, оп.1, спр.30, арк.7, 8.
- ⁹⁵ ДАВО, ф. Р-4079, оп.1, спр.17, арк.23.
- ⁹⁶ ЦДАВО України, ф.166, оп.3, спр.865, арк.15.
- ⁹⁷ Лікарчук І.Л. Міністри освіти України: К., 2002. – Т. 1(1917-1943). – С.171.
- ⁹⁸ Авдієнко М.О. Народня освіта на Україні. – Х., 1927. – С. 95.
- ⁹⁹ Бранд Э.Г. Школьное дело в Донецкой губернии к началу 1924г. – Артемовск, 1995. – С. 5.
- ¹⁰⁰ Розвиток народної освіти на Житомирщині за 50 років Радянської влади. – Житомир, 1967. – С. 7.
- ¹⁰¹ *Ганджій А. Напередодні загального обов'язкового навчання // Радянська освіта. – 1925. - № 8-9. – С.3-13.*
- ¹⁰² Яремчук В.Д. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність. – К., 1993. – С. 10.

---

¹⁰³ Лікарчук І.Л. Міністри освіти України: К., 2002. – Т. 1(1917-1943). – С.177.

The article is devoted to development of general education school at the beginning of 1920-s. The peculiarities of formation and the dynamics of development of general education school system are presented. The measures of government to overcome difficulties in educational field are defined.